

Martini P. Nilsson, Opuscula selecta linguis anglica, francogallica, germanica conscripta. Vol. II. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. Series in 8°, II 2. Lund, CWK Gleerup, 1952. Σελ. 457-1083.

Πριν περάση καλά καλά ένας χρόνος από την έκδοση του πρώτου κυκλοφόρησε και ο δεύτερος τόμος της πολύτιμης συλλογής των μικρότερων έργων του Σουηδού ιστορικού και θρησκευολόγου¹. Μέσα στις εξακόσιες σελίδες του τόμου αυτού περιέχονται έντεκα θρησκευολογικές και είκοσι δύο ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες, δημοσιευμένες παλαιότερα σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Αναφέρω εδώ τους τίτλους των πιδ διεξοδικών, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι μικρότερες έχουν αξία λιγότερη. Θρησκευολογικές: 'Ηλιακά 'Ημερολόγια και ήλιακή θρησκεία, Οι βασικές διαφορές της ελληνικής και της ρωμαϊκής θρησκείας, Οι έλευσινιακές θεότητες, Πρώιμος όρφισμός και συγγενικά θρησκευτικά κινήματα, Μυκηναϊκή και όμηρική θρησκεία, Ζεύς πατήρ. 'Ιστορικές και αρχαιολογικές: 'Ο όμηρικος ποιητής στον όμηρικό κόσμο, Κατάπλοι, 'Η ιστορική παράδοση, 'Αξιοπιστία της λαϊκής παράδοσης, Οι βασικές αρχές του σπαρτιατικού βίου, 'Η όμηρική βασιλεία, Τό φυλετικό πρόβλημα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, 'Η καταγωγή της θριαμβευτικής άψίδας, 'Η παραλαβή του άλφαβήτου από τους Έλληνες και ή εξέλιξή του.

Διαβάζοντας σήμερα μερικές τουλάχιστο από τις εργασίες αυτές έχουμε τό αίσθημα πως παραδιάζονται άνοιχτές πόρτες. 'Ο λόγος είναι πως πολλές από τις θεωρίες του Nilsson έγιναν γρήγορα κοινό χτήμα της επιστήμης, έτσι πού να μπορή κανείς να τις βρή στο πρώτο πρόχειρο βοήθημα. Την εποχή όμως πού παρουσιάστηκαν—στα άρθρα άκριβώς πού αναδημοσιεύονται στο βιβλίο πού αναλύουμε—έχρειάστηκε να καταπολεμηθούν πρώτα παλαιότερες σφαλερές δοξασίες. Τό ότι τά πορίσματα των έρευνών του Nilsson μπόρεσαν τόσο γρήγορα να έπιβληθούν μαρτυρεί για τη στερεότητά τους και για την αξία τους.

Φυσικά, πολλές από τις εργασίες αυτές έχουν στο μεταξύ συμπλη-

¹ 'Ο πρώτος τόμος κρήθηκε στον προηγούμενο τόμο του περιοδικού αυτού, σ. 175 κέ.

ρωθή από νεώτερες έρευνες και εύρήματα, ή σημασία τους όμως δέν έχει λιγοστέψει καθόλου. Πρώτα πρώτα γιατί ή άπέραντη γνώση και ή αυστηρή κρίση του συγγραφέα τόν κράτησαν πάντα μακριά από κάθε γοητευτική, αλλά εύκολοαναποδογύριστη θεωρία. "Επειτα — όπως τόνισα και στην προηγούμενη κριτική μου—γιατί στις πνευματικές έπιστήμες ή ιστορία τής έρευνας — και με τά τυχόν σφάλματά της — κρατάει πάντα την άξία της. Και ή έρευνα τής αρχαίας έλληνικής θρησκείας στα τελευταία πενήντα χρόνια ίσως σέ κανέναν άλλον έπιστήμονα δέ χρωστάει τόσα πολλά έσα στον συγγραφέα των Opuscula.

Γιά ν' αντίληφτ ή κανείς τό τεράστιο σέ ποιότητα και ποσότητα έργο του Σουηδοϋ έπιστήμονα, θά πρέπει νά θυμηθ ή και τά άρθρα που έγραψε στις διάφορες Έγκυκλοπαιδείες—και ιδιαίτερα στην R.E.—, τις βιβλιοκρισίες του, έλα τά άρθρα που δημοσίεψε μετά τό 1939—και δέν είναι λίγα—, τό πλήθος των έργασιών που κυκλοφόρησε σέ σουηδική γλώσσα για τή σουηδική λαογραφία, και προπαντός τους άφθονους ανεξάρτητους τόμους που έχει συγγράψει¹ και που τό έπιστέγασμά τους άποτελεί ή δίτομη «Ιστορία τής Αρχαίας Έλληνικής Θρησκείας» στο Handbuch für Altertumswissenschaft του Iwan von Müller (1941, 1950).

Μίλησα πριν για τή στερεότητα που έχει ή επιχειρηματολογία του συγγραφέα. Φυσικά, δέν του ήταν δοσμένο πάντα νά χαρή άμέσως την άμέριστη άποδοχή των θεωριών του, όταν μάλιστα ζητούσε νά κλονίση βαθιά ριζωμένες γνώμες. Στα 1923 π. χ., οδηγημένος από την παρατήρηση έτι σέ έσους έλληνικούς τόπους βρέθηκαν πολλά μυκηναϊκά λείψανα εκεί και οι μύθοι άφθονοϋν, ύποστήριξε πώς ή αρχή τής έλληνικής μυθολογίας πρέπει ν' αναζητηθ ή στη μυκηναϊκή περίοδο. "Ημουν πολύ νέος τότε και ή γνώμη αυτή μου είχε φανή άπόλυτα πειστική και άργότερα έξακολούθησα νά τή θεωρώ «ένα από τά πιό σημαντικά και πιό γόνιμα έπιτεύγματα τής έπιστήμης μας»², αν και ήξερα πόσο λίγη πίστη τής έδιναν πολλοί ξένοι φιλόλογοι. "Ωστόσο ή τύχη θέλησε νά δώσει στο σεβαστό έπιστήμονα τή χαρά νά ιδ ή χειροπιαστή την άπόδειξη τής άμφισβητημένης θεωρίας του. "Ο M. Ventris και ό J. Chadwick στο άρθρο που δημοσίεψαν πριν από λίγους μήνες στο τελευταίο τεϋχος του Journal of Hellenic Studies³ διαβάζουν στις έλληνικές ύστερομινωικές· μυκηναϊκές πινακίδες (14-12. αϊ.) πλήθος μυθολογικά όνόματα—'Αχιλλεύς, Αΐας, Έκτωρ, Θησεύς, Άλκμαίων, Γλαυκος κτλ.—

¹ Ένα από τά βιβλία του, ή Έλληνική Λαϊκή Θρησκεία, μεταφράστηκε τώρα τελευταία και στα νεοελληνικά.

² Έλληνικά 12 (1952) 175.

³ Τόμ. 73 (1953) 84-103.

καί τονίζουν πῶς ἡ γνώμη τοῦ Nilsson γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἀποδείχτηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀναμφισβήτητα. Στὸν τιμημένο πρεσβύτεν εὐχόμεσθε νὰ τοῦ χάριση ἡ μοῖρα καὶ ἄλλες πολλὲς παρόμοιες χαρὲς.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΣ

Ἄννας Μααβᾶ - Χατζηνικολάου, Ὁ Ἅγιος Μάμας. Ἀθήνα 1953 [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 57. Καππαδοκία, ἀριθ. 9]. Σελ. 116, πίν. 17.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα μονογραφία περὶ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ὅπου ἐξετάζονται οἱ βίαι, ἡ λατρεία καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου.

Μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἡ σ. ἐκθέτει τὰ κατὰ τὴν ἀγιολογικὴν γραπτὴν παράδοσιν καὶ ἀναλύει τοὺς μέχρις ἡμῶν διασωθέντας βίους τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ὅπως εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια, Β' καὶ Γ', ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὴν λατρείαν του καὶ τὴν ἐξάπλωσίν της εἰς τὴν Καππαδοκίαν, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Κύπρον.

Μὲ τὰ κεφάλαια αὐτὰ δὲν πρόκειται ν' ἀσχοληθῶ, ἀφήνων τὸ θέμα εἰς τοὺς εἰδικούς. Θὰ εἶχον ὁμῶς νὰ διατυπώσω μερικὰς παρατηρήσεις εἰς τὸ Δ' κεφάλαιον, ὅπου ἐξετάζεται ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου Μάμαντος.

Τέσσαρα εἶναι τὰ θέματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ σ. ἀσχολεῖται εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό: Ὁ Ἅγιος Μάμας μὲ τὰ ἐλάφια, ὁ Ἅγιος Μάμας ὡς βοσκός, ὁ Ἅγιος Μάμας ἐπάνω εἰς τὴν ράχιν λέοντος καὶ τέλος αἱ ἀπεικονίσεις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου.

Ὁρθῶς παρατηρεῖ ἡ σ. (σ. 86 κέ.) ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Ἁγίου Μάμαντος μὲ τὰ ἐλάφια εἶναι ἡ ἀρχαιότερα. Τοῦτο ὁμῶς ἰσχύει, νομίζω, μόνον διὰ τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐξαρτωμένων εἰκονογραφικῶς περιοχῶν, διότι ἐπίσης παλαιὰ εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, καὶ ἡ παράστασις τοῦ ἁγίου ἐπὶ τοῦ λέοντος. Σχετικῶς μὲ τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου μαζὶ μὲ τὰ ἐλάφια, τὰς ὁποίας μελετᾷ ἡ σ., δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἰς τὸ ἐπίτιτλον τοῦ κώδ. 14 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (πίν. I καὶ σ. 88 κέ.) ἡ παρουσία τοῦ στρατιώτου, τοῦ εἰκονιζομένου ὀπισθεν τῆς καλύβης τοῦ ἁγίου, κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς μικρογραφίας, εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξηγηθῇ, χωρὶς τὰς διαφόρους ὑποθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας καταφεύγει ἡ σ. Πρόκειται ἀναμφισβόλως περὶ τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς στρατιώτας ποὺ ἔρχονται νὰ συλλάβουν διὰ δευτέραν φορὰν τὸν ἅγιον εἰς τὸ δρος, ὅπου εἶχεν οὗτος καταφύγει καὶ ὅπου ἔζη μὲ τὸ γάλα τῶν ἐλάφων καὶ ἄλλων ἀγρίων ζώων, συμφώνως καὶ πρὸς τοὺς ἐκτεταμένους βίους καὶ πρὸς τὸ Συναξάριον τῆς 2^{ας} Σεπτεμβρίου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Μεταφραστὴς ὁμιλεῖ

περὶ ἐππέων ἀποσταλέντων πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ ἁγίου (Θ. Ἰωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, σ. 345 κέ.). Ὁ δὲ μιν εἰκονογράφησας ἄλλως τὴν μικρογραφίαν παρέστησεν ἕνα μόνον στρατιώτην καὶ τοῦτον πεζόν, διότι ἠθέλησε πιθανώτατα νὰ εἰκονογραφήσῃ τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ στρατιῶται ἀφιππεύσαντες καὶ μέλλοντες νὰ καθίσουν εἰς δεῖπνον, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ ἁγίου, κατελήφθησαν ἀπὸ φόβον, δταν εἶδον τὰ θηλυκὰ ἄγρια ζῶα νὰ προσέρχωνται εἰς τὸν ἅγιον διὰ νὰ τὰ ἀμέλξῃ (Θ. Ἰωάννου, ἔνθ' ἄν. σ. 346).

Ἡ ἔρμηνεῖα ἢ διδομένη ὑπὸ τῆς σ. εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 533 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἢ ὀρθῆ (πίν. III α καὶ σ. 90). Οὔτε ὁ βοσκὸς ποὺ κουρεύει τὸ πρόβατον εἶναι ὁ Ἅγιος Μάμας οὔτε τὸ μικρὸν οἰκοδόμημα εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἶναι Μαρτύριον. Ἡ ὥραία αὐτὴ παράστασις τοῦ βοσκοῦ ἀποτελεῖ μέρος σειρᾶς μικρῶν συνθέσεων εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα ποὺ εἰκονογραφοῦν φράσιν πρὸς φράσιν μίαν περικοπὴν τοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου «Εἰς τὴν καινὴν Κυριακὴν» (*Migne*, P. G. 36, 617 κέ.), τὴν ὁποίαν παραθέτει καὶ ἡ σ. εἰς τὴν σ. 31, χωρὶς ὅμως νὰ τὴν συσχετίσῃ πρὸς τὴν μικρογραφίαν ταύτην. Ὁ εἰκονογράφησας τὸν κώδικα ἀπέδωκε μὲ τὰς γεμάτας ἀπὸ χάριν μικρὰς αὐτὰς εἰκόνας τὴν ἐξόχως ποιητικὴν περιγραφὴν τῆς Ἀνοιξέως ποὺ κάμνει εἰς τὸν λόγον τοῦ αὐτοῦ ὁ Γρηγόριος. (Ὅλας τὰς εἰκόνας ἐδημοσίευσεν ὁ *H. Omont*, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1929, πίν. CIV. 2, 3). Τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν εἰκόνων πρὸς τὰς φράσεις τοῦ κειμένου εἶχεν ἤδη λεπτομερῶς σημειώσει ὁ *H. Bordier*, *Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883, σ. 142 κέ. Ὅτι εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος δεικνύουν ὄχι μόνον ἡ ἔλλειψις φωτοστεφάνου περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ ποιμένου, τὴν ὁποίαν παρετήρησε καὶ ἡ σ., ἀλλὰ καὶ τὰ πρόβατα. Τὸν ἅγιον κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους συνοδεύουν κυρίως ἔλαφοι, σπανιώτερον δὲ ἄλλα ἄγρια ζῶα, οὐδέποτε ὅμως, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, πρόβατα. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι σύμφωνον πρὸς τὰ λεγόμενα εἰς τὸν βίον του: «.ἄγει παρ' ἑαυτῶ (ὁ ἅγιος) θεία δυνάμει τὰ ἄγρια πάντα τῶν ζῶων καὶ τὸ γάλα τῶν θηλειῶν ἀμέλγων... τυρὸν ἐποίει» (Θ. Ἰωάννου, ἔνθ' ἄν. σ. 345). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων εὐρίσκομεν παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Μάμαντος κρατοῦντος εἰς τὴν χεῖρα μικρὸν πρόβατον, ὅπως π. χ. ἡ τοιχογραφία τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ σ. (πίν. V. 1 καὶ σ. 92), ταύτην δὲ μιμεῖται τὸ 1568 ὁ ἀγιογράφος ὁ διακοσμήσας μὲ τοιχογραφίας τὸ καθολικὸν τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Δο-

χειαρίου. Ἄλλὰ νομίζω ὅτι αἱ εἰκόνες αὐταὶ τοῦ ἁγίου μὲ τὸ πρόβατον ὀφείλονται εἰς παρανόησιν τοῦ ἀρχικοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου προελθούσαν πιθανῶς ἀπὸ τὴν ποιμενικὴν ράβδον, τὴν ὁποίαν καὶ εἰς πολλὰ τῶν παλαιότερων μνημείων εἰκονίζεται κρατῶν ὁ ἅγιος. Πράγματι, ταύτην παριστάνονται κρατοῦντες εἰς τὴν Παλαιολόγειον τέχνην οἱ ποιμένες προβάτων, ὅπως π.χ. ὁ Ἄβελ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς εἰς τὸν Ἄδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ παράστασις δὲ τοῦ Ἄβελ μὲ τὰ ἴδια νεανικὰ χαρακτηριστικά, μὲ τὰ ὅποια εἰκονίζεται καὶ ὁ Ἅγιος Μάμας εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, δὲν ἀποκλείει μίαν τοιαύτην παρανόησιν (βλ. τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πανσελήνου εἰς τὸ Πρωτάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους παρὰ *G. Millet*, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, Paris 1927, πίν. 19, 2). Τὸ παράδειγμα ἄλλωστε αὐτὸ παρανόησεως παλαιότερου εἰκονογραφικοῦ τύπου κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ μοναδικόν.

Ἡ παράστασις τοῦ Ἁγίου Μάμαντος καθημένου ἐπὶ τῆς ράχεως λέοντος εἶναι πραγματικῶς ἀπὸ τὰς περιεργότερας καὶ τὰς περισσότερον δυσεξηγήτους. Αὕτη ὅμως δὲν ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὡς φαίνεται παραδεχομένη ἡ σ. (σελ. 94 κέ.), αἱ δὲ παλαιότεραι ἀπεικονίσεις τῆς δὲν ἀναφαίνονται οὔτε εἰς τὴν Δύσιν οὔτε εἰς τὴν Κύπρον, ὅπου ἡ σ. τὰς εὔρεν (σ. 95 κέ.). Ἡ παράστασις αὕτη ἀπαντᾷ τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα ἔκτυπος εἰς ἀργυροῦν πινάκιον τῆς Μονῆς Γκελάτι τῆς Γεωργίας, τὸ ὅποιον πρῶτος, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἐδημοσίευσεν ὁ *N. Κοντακάφ*, Εὐρετήριον τῶν ἀρχαίων μνημείων μερικῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γεωργίας (ρωσ.), Πετρούπολις 1890, σ. 38, ἀριθ. 24 καὶ σ. 39, εἰκ. 25, ὅπου καὶ τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος. Τοῦτο ἐπίσης ἀπεικόνισεν ἀργότερα καὶ ὁ *H. Glück*, *Die christliche Kunst des Ostens*, Berlin 1923, πίν. 132, ὁ ὁποῖος τὸ τοποθετεῖ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Ἡ εἰς γεωργιανὴν γλῶσσαν ἐπιγραφὴ ἢ συνοδεύουσα τὴν παράστασιν οὐδεμίαν ἀφήνει ἀμφιβολίαν ὅτι τὸ πινάκιον τοῦτο δὲν εἰσήχθη ἔξωθεν, ἀλλὰ κατεσκευάσθη εἰς τὴν Γεωργίαν. Τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου, σημαίνει ὅτι καὶ ἡ παράδοσις περὶ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος μὲ τὸν λέοντα καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς προελθὼν εἰκονογραφικὸς τύπος ὑπῆρχον εἰς τὴν Γεωργίαν κατὰ τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα. Ὁ τύπος ἄρα τοῦ ἁγίου ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ λέοντος εἶναι ἐπίσης παλαιός, ὅπως καὶ ὁ τοῦ ἁγίου μὲ τὰς ἐλάφους. Διὰ τὴν ὅμως ὁ τύπος τοῦ ἁγίου ἐπὶ τοῦ λέοντος δὲν ἀντιπροσωπεύεται κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην εἶναι ζήτημα ἔχον ἀνάγκην εὐρυτέρας καὶ λεπτομερεστερας ἐξετάσεως. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν δὲ αὐτὴν θὰ ἦτο χρήσιμον νὰ στραφῶν αἱ περαιτέρω ἔρευναι τῆς σ., διότι εἶναι πιθανὸν νὰ διέλθον τὴν προσοχὴν τῆς μνημεῖα βυζαντινὰ ἢ κείμενα δυνάμενα νὰ συνδέσουν τὴν

ἐπὶ τοῦ γεωργιανοῦ πινακίου παράστασιν πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἀπεικονίσεις τῆς Κύπρου.

Ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν Γεωργίαν κατὰ τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἀγίου ἐπὶ τοῦ λέοντος δύναται νὰ δώσῃ ἀφορμὴν πρὸς ἔρευναν τῆς ἀγιολογικῆς πηγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν τὸ θέμα τοῦτο ἀπέρρευσε, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς σ. προτεινομένη ἐρμηνεία (σ. 94 κέ.) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων δὲν εἶναι ἀρκούντως πειστική.

Εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ παλαιᾶς ἐκτεταμένης διηγήσεως, τὴν ὁποῖαν ἐσυντόμωσεν ὁ Μεταφραστὴς (Θ. Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. σ. 346).

A. ΕΓΓΤΟΠΟΙΛΟΣ

A. Delatte, *Les Portulans grecs*. Bibliothèque de la Faculté de Philologie et Lettres de l'Université de Liège. Fasc. CVII, 1947. Σελ. XXIV + 399 μὲ ἓνα ναυτικὸ χάρτη ἐκτὸς κειμένου.

Ἡ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν τοὺς Πορτολάνους καὶ ἡ κριτικὴ τοὺς ἔκδοσις ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ ἓνα κενό, κί' εἶναι φυσικὸ μιὰ τέτοια προσφορὰ νὰ εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτη. Ἡ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν σὲ ὅλη τὴ Μεσόγειο, ἀκόμη καὶ στὰ εὐρωπαϊκὰ παράλια τοῦ Ἀτλαντικοῦ, διαφωτίζει μιὰ ἀποψη τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωση (τὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰ.), ποὺ δὲν εἶναι καὶ τόσο γνωστὴ.

Ἡ βυζαντινὴ πείρα ἢ σχετικὴ μὲ τὸν τομέα αὐτὸν δὲν ἔχει σωθῆ παρὰ μόνον ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ *Σταδισμοῦ ἢ Περίπλου τῆς Μεγάλης Θαλάσσης* σ' ἓνα χειρόγραφο τῆς Μαδρίτης (ἀρ. 121) τοῦ 10^{ου} αἰ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης (σ. XIX), μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ πείρα ἐκείνη δὲν θὰ πῆγε ὀλότελα χαμένη. Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα εἶναι σχεδὸν εὐλόγο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι κί' οἱ Βενετσιάνοι κί' οἱ Γενουάτες θὰ τὴν χρησιμοποίησαν, καὶ φυσικὰ κί' οἱ Ἕλληνες ναυτικοί. Ἡ ὁρολογία τῶν Πορτολάνων δείχνει βέβαια τὴν ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς ἢ νεολατινικῆς γενικότερα ναυτικῆς ἐπίδοσης, δὲν λείπουν ὅμως καθόλου καὶ ὄροι ποὺ ἀσφαλῶς προέρχονται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ (*καλοταρία*, *μαντρόκι*, *λιμιώνας* κ.ἄ., βλ. παρακάτω: Λεξιλόγιον).

Τὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης στὴν ἐργασία του εἶναι τὰ ἐξῆς: 1) Τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων (Ἀθῆναι ἀρ. 108) τοῦ 1534 (A), 2) τῆς Βιέννης (theol. gr. 244) τοῦ 16^{ου} αἰ. (W), 3) τῆς Βιέννης (histor. gr. 82) τοῦ 16^{ου} αἰ. (V), 4) τοῦ Βατικανοῦ (Ottobon. gr. 339) τοῦ τέλους τοῦ 16^{ου} αἰ. (O), 5) τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Bibl. Nat. 1416) τοῦ 16^{ου} αἰ. (P). Ἀπὸ τὰ 1573 ὅμως εἶχε τυπωθῆ στὴ Βενετία (καὶ ξανατυπώθηκε στὰ 1618

και 1641) ἀπὸ τὸν Δημήτριο Ταγία (t) ἕνας Πορτολάνος, πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Delatte (σ. XVIII), μολονότι δὲν προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ κανένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού χρησιμοποιήσε, ἔχει ὡστόσο στενὴ σχέση μετὰ τὰ VOP καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ P.

Ἡ γλώσσα τῶν Πορτολάνων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναυτικούς ὄρους, πού εἴπαμε πῶς εἶναι σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ νεολατινικοὶ (βάλλη, κάβος, πουνέντης κτ.), θέλει νὰ εἶναι μιὰ ἀπλή κοινὴ τῆς ἐποχῆς, δὲν τὸ κατορθώνει ὁμως πάντα, γιατί ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἐμφανίζονται διάφορα διαλεκτικὰ στοιχεῖα, πού δὲν εἶναι συνήθως εὐκόλο νὰ καθοριστῇ ἢ ἀκριβῆς προέλευσή τους, στοιχεῖα λεξιλογικὰ καὶ γραμματικὰ πού ἐπηρεάζουν τὴ μορφή τῆς καὶ τὴ δείχνουν πολὺ ἀνάμεικτη. Ἔτσι δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθορισθῇ οὔτε ἡ καταγωγὴ τῶν συγγραφέων πού ἔγραψαν τοὺς Πορτολάνους. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ π. χ. ἔχει στὴν ἀρχὴ ἕναν πρόλογο σὲ ἀπλή κοινὴ, ὅπου συναντᾶ κανεὶς τὸν τύπο *καθακί* (=καθακίς = καθένας) (σ. XIII, 4), πού μπορεῖ νὰ ἀνήκη στὸ ἰδίωμα τοῦ Πλωμαρίου (Λέσβου) μετὰ τὴν τροπὴ τ+ι > κι, ἢ στὸ τσακωνικόν, καὶ παρακάτω (XIII, 17) τὸν τύπο *νὰ γλύση* (<ἐκλύση = γλυτώση), πού δὲν εἶναι μόνον λεσβιακόν. Ἡ διακύμανση ἐξ ἄλλου στὴ γραφὴ τῶν τύπων σὲ *έα* -καὶ -ία (σικέα, σικία κτ.), οἱ τύποι *μερέα* καὶ *μερά* ἀποτελοῦν μιὰ ἄλλη ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς ποικιλίας.

Ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρῇ ἄλλα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, πού θὰ βοηθοῦσαν στὴν ἀνίχνευση τῆς καταγωγῆς κάποιου τουλάχιστο ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν Πορτολάνων. Δυὸ φορές π. χ. (68,4 καὶ 167,11) ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράση: *ὡσὸν τῆς Φιλερήμου τὸ βουνίν*. Δὲν ξέρω ἂν ὑπάρχη καὶ πρὸθενὰ ἄλλου, κοντὰ στὴ θάλασσα, *βουνί τῆς Φιλερήμου*, καὶ σήμερα ὁμως, ὅπως καὶ στὸ Μεσαίωνα, ὀνομάζεται ἔτσι (ὁ *Φιλέρημος* καὶ *Φιλιέρημος*) ὁ ὠραῖος ψηλὸς (250 μ. περίπου) λόφος στὸ βόρειο σημεῖο τῆς Ρόδου, κοντὰ στὴν πρωτεύουσα (12 χιλιομ. περίπου), στρογγυλωπὸς μετὰ χαρακτηριστικὴ ἐπίπεδη ράχη καὶ μετὰ ἄγνωστη τὴν ἀφορμὴ πού τοῦ ἔδωσε τ' ὄνομα.

Καὶ σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο ὑπάρχει μιὰ τέτοια σύγκριση: *ἔχει βουνὸν μοναχὸν καὶ ὁμοιάζει ὡσὸν τὴν Τζιμπήκα* (16,2 app. *Τζαμίκα* W). *Τσαμίκα*, ἢ, λέγεται καὶ σήμερα ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ βουνὸ (300 μ. περίπου) τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς Ρόδου, κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀρχάγγελος, ὀξυκόρυφο καὶ μοναχόν, μετὰ μιὰ μακρινὴ ὁμοιότητα μετὰ τὸν Ἄθω, τουλάχιστο γιατί ὑψώνεται ἀμέσως ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπολήγει σὲ ὄξεια κορυφή, χωρὶς τὴ διαφορὰ τοῦ ὕψους καὶ τοῦ ὄγκου.

Οἱ δυὸ αὐτὲς περιπτώσεις—ἐφόσον ἢ ταύτιση εἶναι σωστὴ—μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴ σκέψη ὅτι ὁ συγγραφέας παρασύρεται ἀπὸ κάποιες γνώσεις πολὺ οἰκτεῖς στὸν ἴδιο καὶ τίς καθιστᾶ ὄρους γιὰ σύγκριση.

χρηση. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως νὰ ἦταν κανέννας Δωδεκανήσιος ἢ Ρόδιος ναυτικός, πάντως κάποιος πού ἤξερε τόσο αὐτὰ τὰ πράγματα, ὥστε τὸ θεωροῦσε περιττὸ νὰ προσθέσῃ μιὰ εὐρύτερη διασάφηση (τῆς Ρόδου π. χ.). Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ὁ ἑλληνικὸς ναυτικὸς χάρτης πού ἐπισυνάπτεται στὸ τέλος τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Νικολάου Βουρδοπούλου ἀπὸ τὴν Πάτμο (βλ. καὶ σ. XIX), θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ὑποψίας. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ἐπιμείνουμε πολὺ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰτὶ ἡ σύγχυση ἢ ἡ ἀνακρίβεια πού παρατηρεῖται στὴν περιγραφή τοῦ λιμανιοῦ τῆς Σύμης καὶ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Πανορμίτη (βλ. παρακάτω) δείχνουν ἑλλιπῆ γνώση αὐτῆς τῆς περιοχῆς. Εἶναι λοιπὸν προτιμότερο νὰ συμπεράνουμε πὼς ἔχουμε μιὰ συγχώνευση πολλῶν πληροφοριῶν πού εἶναι μᾶλλον δύσκολο νὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς ἢ προέλευσή τους.

Ἡ ἀρχὴ πού θέλησε νὰ τηρήσῃ ὁ ἐκδότης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας ἀντὶ τῆς ἀτακτῆς φωνητικῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων («dans une mesure d'ailleurs très modérée, en vue de le rendre intelligible» σ. XIX) εἶναι βέβαια σωστή, μπορούσε ὅμως ἢ ἐφαρμογὴ τῆς νὰ γίνῃ μὲ περισσότερὴ συνέπεια· ἐνοῶν π.χ. τὴ γραφὴ τῶν τύπων τῆς ὀριστικῆς κατὰ προτίμηση μὲ -ης καὶ -ομεν (3,9 *ράσσομε*, 5,5 *ράσσης*, 5,6 *πιάνης* κλπ.), ἀλλὰ καὶ μὲ -εις (5,8 *ἀφίνεις*... *εὐρίσκεις* κλπ.), ἐνῶ ἡ γραφὴ μὲ -εις καὶ -ομεν εἶναι ἢ σωστή. Τύποι πάλι ὅπως *πτενά* (6,2), *Ἀστακίδα* (83,6) θὰ μπορούσαν νὰ πᾶν στὸ ὑπόμνημα καὶ νὰ υἱοθετηθοῦν στὸ κείμενο οἱ μαρτυρημένες γραφές *φτενά* (W), *Ἀστακίδα* (V πρὸς καὶ σήμερα *Ἀστακί(δ)α*)· ὁ τύπος *λευθῆ* ἀπὸ τὴν ἄλλη *μεριά* (116, 10.11) = *λεπτή* (app. i.e. *λεπτή*) εἶναι ἀντίστροφα ἀντίστοιχος τοῦ τύπου *πτενά* καὶ δείχνει—καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις—τὴν ψευδολόγια τάση πού θέλει ν' ἀποφύγῃ ὀρισμένα λαϊκὰ συμφωνικά συμπλέγματα. Ἐπίσης, ἡ ἀποκατάσταση τῶν τύπων *Τριπιτὶν* (171,9 app. *Τρηπιτῆ*) σὲ *Τρουπητῆ* (ή), *Πιγανούσα* (214,15) (= *Πηγανούσα* < *πήγανον*, *peganum*), *Τρίνισα* 215,21 (= *Τρίνησα*), *τῆς Μύρνης* (115,15) (= τῆς *Σμύρνης*) κ.ἄ. εἶναι ἀπαραίτητη.

Σὲ μερικὰ σημεῖα ὁ ἐκδότης θεώρησε σκόπιμο νὰ συμπληρώσῃ ἢ νὰ βελτιώσῃ τὸ κείμενο· σὲ ἀρκετὰ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς μαζί του: 27,3 *ὡσὸν ἐξεπληρώσης ταις Τζιμέραις* (app. *ἐξεπλορήσης* V, *ἐξεπορήσεις* W)· χωρὶς ἀμφιβολία ἢ διόρθωση *ἐξεπληρώσης* δὲν εἶναι σωστή, ἐνῶ μιὰ ἀπὸ τίς δυὸ γραφές εἶναι προτιμότερη (ἰδιαιτέρα ἡ γραφὴ *ἐξεπορήσεις* ὡς *lectio difficilior*).—39,13 *κοστάριζε τέρα τέρα τέταρτον πλωρήσιν καὶ μηδὲν φοβᾶσαι· καὶ ἔχε ἔτοιμα* <*πλωρήσια*> νὰ τὰ βάλης κάτω· ἡ προσθήκη τοῦ *πλωρήσια* δὲν εἶναι ἀναγκαία· ἡ φράση *ἔχε ἔτοιμα* νὰ τὰ βάλης κάτω πρὶν νὰ ράξῃς εἰς τὸν λιμιῶναν εἶναι

σωστή και αὐτονόητη: νὰ εἶσαι εἰσιμος νὰ μαζέψης τὰ πανιά (νὰ τὰ βάλης κάτω) πρὶν κτλ.— 53, 12 παραίνοια <σ>τὸ σιρόκο. Τὰ ρήματα πού σημαίνουν κίνηση, κατεύθυνση συντάσσονται μὲ ἀπλή αἰτιατική σὲ πολλὰ νεοελληνικά ἰδιώματα (πάει τὴ χώρα κτλ.)· ἡ φράση ἐπομένως τῶν χειρογράφων παραίνοια τὸ σιρόκο εἶναι σωστή. — 115, 18 ἄν<α>ποδίσσης ἀπὸ τὸν κάβο· στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κείμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑποθετικές προτάσεις πού ἀνταποκρίνονται σὲ διάφορα ἐνδεχόμενα καὶ καταλήγουν σὲ κάποιες δδηγίες: ἄν εὖγης (γρ. ἔδγης) ἀπὸ τὴν Χιὸν καὶ θέλης νὰ ὑπᾶς εἰς τὸν κόρφον τῆς Μύρνης (= Σμύρνης)... καὶ οὐδὲν ἤμπορῆς νὰ πιάσης τῆς Φώκαις καὶ θελήσης νὰ ὑπᾶς εἰς τὴν Μυτιλήνην... τὸ σημάδι εἶναι τοῦτο: ἄν ποδίσσης ἀπὸ τὸν κάβο τοῦ Στελλαρίου, κατ' ἐβαίειν εἰς τὴν κάριαν τῆς τρεμουνιάνας... καὶ θέλεις ἰδῆ ἓνα βουνὸ ψηλόν. Ὁ ναυτικός δίνει λοιπὸν δδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐξῆς προσδήματος: τί θὰ κάμης ἄν, φεύγοντας ἀπὸ τὴ Χίος, δὲν μπορῆς νὰ μπῆς στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης κι' εὔτε βορειότερα στὸ λιμάνι τῆς Φώκαις, κι' ἀποφασίσσης τελικὰ νὰ στραφῆς πρὸς τὴ Μυτιλήνη ἀνατρέποντας τὴν πορεία σου (νὰ ποδίσσης); Τὸ σημάδι εἶναι αὐτὸ: ἄν ποδίσσης ἀπὸ τὸν κάβο τοῦ Στελλαρίου, κατέβαινε (προστακτική, τὸ -ν εὐφωνικό) εἰς τὴν κάριαν τῆς τρεμουνιάνας... καὶ θὰ ἰδῆς ἓνα βουνὸ ψηλόν κλπ.

209, 25-26 ἐκεῖ σιέκουν τὰ ξύλα μικρὰ <καὶ> μεγάλα (app. καὶ addidi). Ἡ νεοελληνικὴ χρῆση ἐπιτρέπει τὴν ἀσύνδετη σύναψη δυὸ ἰσοδύναμων ὄρων, ἰδιαίτερα μὲ τὰ ἀντίθετα ἐπίθετα (πόσοι εἴστε;—μικροὶ μεγάλοι εἴκοσι, κλπ.)· ἐπομένως ἡ φράση ἐκεῖ σιέκουν τὰ ξύλα μικρὰ μεγάλα εἶναι σωστή.

* * *

Μὲ βάση τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πού ἔχει δώσει ὁ ἐκδότης (ἢ καὶ χωρὶς αὐτὸ) προτείνουμε τὶς ἐξῆς βελτιώσεις στὸ κείμενο: 18,6.11 (κ.ἀ.) κατ' ἀκρωτήρα πρέπει νὰ γραφῆ παντοῦ μονολεκτικὰ κατακρωτήρα ἐπίρρ. = ἀκριθῶς ἐπάνω στὸ ἀκρωτήρι· ἡ χρῆση εἶναι κοινὴ στὰ Νέα Ἑλληνικά: κατὰμουτρα, κατὰστηθα, κατακέφαλα, κατὰκωλα κλπ. (πρβ. καὶ 298,7 καὶ μηδὲν ὑπᾶς κατὰκωλα εἰς ταῖς βάλαις). Κι' ἄν ἀκόμα ὑπῆρχε τύπος ὁ ἀκρωτήρας (μεγεθ. τοῦ ἀκρωτήρι), ἡ φράση θὰ ἦταν κατὰ τὸν ἄ. = πρὸς τὸν ἄ., πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἄ.— 29,16 καὶ ἀπ' αὐτῶν γυρίζης· τὰ συμφραζόμενα ἐδῶ ἀπαιτοῦν αἰτιατικὴ οὐδετέρου: θέλεις ἰδῆ ἓναν ἀκρωτηράκιν' ἄμε καὶ σύμωσέ τον σымά (γρ. σίμωσε-σιμά); μηδὲν φοβᾶσαι· καὶ ἀπ' αὐτόνον (δηλ. τὸ ἀκρωτηράκι) γυρίζεις (= νὰ γ.).— 53,8 μέσα σταις δύο κορφαῖς τὸ βουνίο: νὰ γραφῆ τῶ βουνίω (= τῶν βουνίων, ὄνομ. τὸ βουνίν). — 53,20 καὶ μέσα στὸ κατὰκωλο:

νά γραφή *Κατάκωλο*.— 76,10 *σκάπιτης τήν σαβούραν καί εὐρήσεις τὸ νερόν*: νά γραφή καί *εὐρίσκεις*.— 90,5 *κἂν ἔρχεσαι*: ἀποδίδει γραφή *κ' ἂν ἔρχεσαι* πού ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *κι' ἂν ἔ.*— 95,2 *καὶ ὡσάν κοσιάρης, θωρεῖς τὸ πῶς δένει*: τὸ νόημα ἀπαιτεῖ: *πῶς δένεις*.— 100,8 *ἀνοίγει τον ἄνεμος*: ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀπόδοση στὸ χειρόγραφο τῆς κράσης πού γίνεται στὴν προφορά (τὸ φαινόμενο εἶναι συνηθισμένο καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἴδιας ἐποχῆς): *ἀνοίγει τον ὁ ἄνεμος*.— 106,4 *νησὶν μεγάλον διχάμηλον*: τὸ ἐπίθετο μοῦ φαίνεται παράξενο· θὰ τολμοῦσα νά πῶ πῶς δὲν ὑπάρχει ἓνα τέτοιο· ὑποθέτω πῶς ὑπάρχει ἓνας γραφικὸς συμφυρμὸς τῶν *διχαλός*-*χαμηλός*, χωρὶς νά ἐξυπακούεται ἀπαραίτητα ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο ἐπιθέτων στὸ κείμενο· πάντως ὁ συμφυρμὸς αὐτὸς εἶναι νοητὸς μόνο ἂν ὁ ἀντιγραφεὺς ἐπρόκειτο νά γράψῃ τὸ *διχα(λός)*· γι' αὐτὸ νομίζω πῶς αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχικὸ ἐπίθετο καὶ πιθανότατα τὸ μόνο.

Ἡ παράλειψη τοῦ ἐνρίνου κοντὰ σὲ ἄλλα σύμφωνα εἶναι ἓνα φαινόμενο συνηθισμένο στὴν ἱστορία τῆς γραφῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας· γι' αὐτὸ νομίζω πῶς οἱ *γραφεὶς παρὰ πρὸς* (7,17), *δπρὸς* (116,4.5), *σιὸ κάβο* (117,1. 257,13), *Σκαιάγιο* (276,14, ἀρρ. *οκανιάγιο* τ), *λέγουσι το* (250,18) δὲν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν προφορά, ἡ ὁποία ἦταν καὶ εἶναι ἐνρίνη, *κι'* ἐπομένως πρέπει νά συμπληρωθοῦν ἀναλόγως: *παρά(μ)πρὸς*, *δ(μ)πρὸς*, *σι(ν)* *κάβο*, *Σκανιάγιο*, *λέγουσι(ν) το*.— 204, 11-12 *ἀπὸ τὸ Χειρονήσι ὁποῦ ἔναι ὁ κάβος τῆς Νίσιας ὡς τὰ Σύβοια*. Ὁ ἐκδότης σωστά υποψιάζεται: στὸ ὑπόμνημα «*num Χοιρονήσι* ?». Ἡ περίπτωση εἶναι περιέργη· φαίνεται δηλ. ὅτι τὰ ἀρχαῖα Σύβοια κάλυπταν μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ τὰ νησιὰ καὶ τὸ λιμάνι τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὸν *Θουκυδίδη*, πού λέει (1,47): *ἑστρωτοπεδεύσαντο ἐν μιᾷ τῶν νήσων αἱ καλοῦνται Σύβοια*, *παρὰκάτω ἔμω* (1,50) προσθέτει: *ἔστι δὲ τὰ Σύβοια τῆς Θεσπρωτίδος λιμὴν ἐρημος* (ὅπου ἴσως ἓνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τῆς *Θεσπρ.* ἢ ἀντὶ τοῦ τὰ θὰ ἦταν χρήσιμο)· καὶ στὸν *Στέφανο τὸν Βυζάντιο* (στὴ λ. *Σύβοια*): *νήσος πρὸς τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ καὶ λιμὴν*. Καὶ στοὺς *Πορτολάνους* βρίσκουμε τὴν πληροφορία (204,13): *τὰ Σύβοια ἔναι χώρα χαλασμένη καὶ ἔχει μπούκαις β' καὶ πόρτο καλό*, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ λιμάνι τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς. Φαίνεται· λοιπὸν ὅτι κάποιος ἀπὸ τὰ νησιὰ Σύβοια (=Χοίρων βοσκή) ὀνομάσθηκε ξανά *Χοιρονήσι*, ἐνῶ τὰ ἄλλα καὶ τὸ λιμάνι τῆς ἀκτῆς διατήρησαν τὸ ἴδιο ὄνομα.

206, 5-6 *ἐκεῖ ἀπανωθίῳ ἔναι ὡσάν ἄγγελος ἀπάνω εἰς τὸ βουνό*.

¹ Γιατί, σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες τῆς RE στὸ ἀρθρο *Sybota* (2R 4A, σ. 1012) καὶ τὰ νησιὰ λέγονται σήμερα *Σύβοια*.

Ὁ Ταγίας γράφει: *τάγγελος* (app.). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐδῶ ἔχουμε τοπωνύμιο: ὁ Σάν(τ) > Ἄγγελος (Santangelo). Τὸ ἴδιο νομίζω πὼς συμβαίνει καὶ στὴ φράση καὶ τὸ κασιέλο τοῦ Γρίζη ὡσὰν Βέδεγος εἶναι νησί ψηλὸ (214, 16): ὁ Σάν Βέδεγος (ὡστόσο δὲν καταλαβαίνω ποιὸς ἄγιος εἶναι).

253, 18 *μία χώρα χαλασμένη ἢ με σιωρηάκι καὶ λέγουν τὴν Κάστρο* (app. με σιωρηάκι om. t: num μέσα ρυάκι leg.?) ἢ φράση εἶναι: *μέσ τὸ ρυάκι* (=μέσα στὸ ρ.)

255, 23-24 *ἔχει νερὸ καλὸ ἕως ὁποῦ νὰ φοίρεις πέτρα πάγι καὶ λέγουσί τη Τρίστομη. ἔτσι εἶναι ἀλήθεια* (app. ἢ σιρσις: vide num leg. εὔρης: *πάγι corruptum videtur*). Ἐδῶ φαίνεται πὼς ὁ Πορτολάνος θέλει νὰ δώσῃ ὁδηγίες σ' αὐτὸν ποὺ μπαίνει στὰ Κάκαθα ὅτι ἀπάνω ἀπὸ τὴν σκάλα, στὴ σιράτα, ἔχει καλὸ νερό, ποὺ δὲν ἀπέχει (πάγει) παρὰ ὅση εἶναι ἢ ἀπόσταση ποὺ μπορεῖ νὰ καλυφθῇ ἀπὸ μιὰ πετριὰ (ὅσο νὰ σύρῃς πέτρα) ὅτι ἢ πηγὴ λέγεται Τρίστομη καὶ τρίστομη εἶναι στὴν πραγματικότητα.

278, 9-10 *ἀκόμη εἰς μέσον φρέου ἦγουν ἀναμέσον τῶν Ἀρμαθίων καὶ τῆς Κάσου. Ἀρμάθια, τὰ λέγονται καὶ σήμερα τὰ νησάκια* ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν Κάσο (πρὸς Β.) (ἰδίως τὸ μεγαλύτερο < ἔρμάτιον - ἔρμα:.) ὁ τύπος φρέου, πρέπει νὰ γραφῆ Φρέου, γιὰ τὴν φαίνεται πὼς ἀντιστοιχεῖ γλωσσικὰ καὶ πραγματικὰ μὲ τὸ σημερινὸ Φρύ, πρωτεύουσα τῆς Κάσου (κὸφρὸς - φρούδι - φρού, ὀνομασθεῖσα πιθανῶς ἐκ τῆς εἰς σχῆμα ὀφρυδίου καμπύλης ἀκτῆς, παρ' ἣν εἶναι αὕτη ἀνφοκοδομημένη». Εὐαγγελίδου - Μιχαηλίδου Νουάρου, Ἱστορία τῆς νήσου Κάσου, Ἀθήναι 1935, σ. 14). Ὁ τύπος φρέου ἀνατρέπει τὴ συσχέτιση μὲ τὸ ὀφρὸς καὶ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ φρέαο > φρέο (πρὸς Στ. Γ. Καψωμένο, Λεξικογρ. Δελτίον Ἀκαδ. Ἀθ. 1, 1939, 48), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ τύπος Φρη μᾶς ὁδηγεῖ στὴ δωρικὴ συναίρεση φρέαρ > φρηρ - φρης (Καψωμένος, ἔ.ἀ. σ. 49 κέ.).

279, 7-8 *Ἡ Ἀσιουπάλαια εἶ Σερφόνη ἢ ἕνα φρόντι τραβερεία βλέπονται γρεγολεβάντε μίλια μ'* (app. † *textus corruptus εναφρω. εριβεριασια*). Ἴσως πρέπει νὰ διαβαστῆ: *ἕνα(ι) φρό(ν)τε ντι τραβέρσια* (< *fronte di traverso*), συνηθισμένη φράση στοὺς Πορτολάνους, ἐνῶ τὸ βλέπονται γρεγολεβάντε ἀποτελεῖ τὴν ἀκριθέστερη διασάφηση τοῦ φρόντε ντι τραβέρσια. 302, 5 *ἡμέρα—ἡ μερά* (μερέα).

350, 3 *καὶ εἰς μεῖο θέλεις ἰδῆ* (app. *μίο t*) ἢ γραφὴ τοῦ Ταγία εἶναι ἢ σωστῆ (εἰς *μίαν* > εἰς *μίον*) > *ζμιὸ > ζμιὸ Κρήτη=ἀμέσως, εὐθύς).

Μερικὲς ἀμφιβολίες δημιουργοῦν οἱ γράφες: (35,5) ἢ δὲ *ρουκαία* ἀπάνω εἶναι *πράσινον* (app.: *rectius πράσινη ῥὸν καὶ V*) ὁ ἐκδότης σωστὰ θεωρεῖ τὸ θηλυκὸ *πράσινη* σωστότερο. Ὡς πρὸς τὴ διαφορὰ ἀνά-

μεσα στις γραφές ρουκαία και ρόν και υποψιάζομαι πώς έχουμε μιὰ απόπειρα ν' αποδοθῆ ἢ λ. *ρόκκαία (< roccia).

303,14 και ὁ κάβος τοῦ λεβάντε ξεθρέει (app. θρέη t)· δὲν ἔτυχε νὰ συναντήσω πουθενὰ ἕνα τέτοιο ρῆμα οὔτε στὴν νεοελληνικὴ κοινὴ οὔτε στὰ ἰδιώματα (μήπως ξετρέχει ἢ κάτι τέτοιο).

* * *

Ἄξισημείωτα λεξιλογικὰ στοιχεῖα καὶ γραμματικοὶ τύποι εἶναι τὰ ἑξῆς: 30,1 τὸ σημάδι του δείχνει κατὰ κόμματα καὶ δείχνει κορυφαῖς 7· τὸ κατακόμματα δὲν εἶναι ἐπίρρημα (τοῦ τύπου κατακρότηρα), ἀλλὰ οὐσιαστικὸ (ἐν:κός τὸ κατὰκομμα < κατα-κόπτω), ποὺ φαίνεται ὅτι σημαίνει τὴν ὀδοντωτὴ ἐμφάνιση τῶν κορυφῶν τῶν βουνῶν. 39,14 λιμιώνας = λιμένας, (αὐτ.) κρούω, 43,1 ἤτης, μεσαιων. τύπος τοῦ οὐτως, ποὺ ἐξελίχθηκε στὸν νεοελλ. ἔτσι. 44,10 ἔξω νὰ ἔναι καλοταρία (καλὸς καιρὸς, πρβ. Ducange, Gloss. med. et inf. graec. στὴ λ. καλοτεριά, tranquillitas, serenitas). 138, 2 στέκει ἡ Φαροουκία (app. Φαροουκία OPT, Φαροουκαία V) = συκὴ τοῦ Φαρᾶ· ὁ Γεννάδιος Φυτολ. Λεξ. 729 τὴν ταυτίζει μὲ τὴ φραγκουσιὰ (figus indica). 139,4 νέφαλον (> ἀνέφαλο σήμερα στὰ Δωδεκανησιακὰ ἰδιώματα). 149,8 λιγαίνει ὁ φοῦντος (λιγοστεύει) (< ὀλιγαίνω - ὀλίγος). 167,11 ἡ ποδαρέα (= ἡ ποδιά, ἡ ὑπώρεια τοῦ βουνοῦ). 206,5 ἀπανωθίω (< ἐπάνωθεν, σήμερα ἀποπανωθίω Κρήτη κ.ά. βλ. Ἰστ. Λεξ. 2,549 στὴ λ. ἀποπανωθεός). 209,25 τὰ ξύλα (= τὰ πλοῖα). 214,22 μαντράκι διὰ ξύλα μικρὰ (μικρὸ λιμάνι στρογγυλό, ὑποκορ. τοῦ μάνδρα, πρβ. τὸ Μαντράκι τῆς Ρόδου). 216,14 μία βάλη (ἰτ. valle) = ὄρμισκος. 312,21 και οὐδὲν βιστηγᾶς ἄλλο (Ducange, στὴ λ. βιστηρεῖν· allidere, collidere). 340,2 και πολλοὶ κανάρονται και λέγουν διὲν ἔναι ἡ Ἀλεξάνδρεια (ἰτ. ingannare > κανάρω, μεσ. κανάρωμα). ἔναι = εἶναι (συχνό). 205,15 ἐβλέπου XIII, 17, τὰ κίνδυνα. 253,20 τῆς θαλάσσου.

* * *

Ὁ τοπωνυμικὸς πλοῦτος τῶν Πορτολάνων εἶναι ἀὐτονόητα πολὺ ἐνδιαφέρων· εἶναι μιὰ γέφυρα ποὺ μᾶς ἐνώνει μὲ τὴν παλαιότερη κατάστασι καὶ μᾶς διαφωτίζει τὴν τωρινή. Σημειῶνω μερικὲς παρατηρήσεις μου σὲ τοπωνύμια ποὺ ἔτυχε νὰ μὲ ἀπασχολήσουν κατὰ κάποιον τρόπο.

27,3 Τζιμέραις = Χιμάραις πληθ. τοῦ Χιμάρ· ὁ πληθ. ἀντὶ γιὰ τὸν ἐνικό ἐπειδὴ κυρίως πρόκειται νὰ δηλωθῆ ἡ περιοχὴ καὶ ὄχι ἡ πόλις. Ἡ γραφὴ Τζ. ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ μεταγραφὴ ἀπὸ τὰ βενετσιάνικα (Chimera? Cimeria?): εἶναι πιθανὸ πὼς κι' ὁ βενετσιάνικος τύπος προσπαθοῦσε ν' ἀποδώσῃ τὴν οὐρανικὴν προφορὰ τοῦ χ = χ̣.

199,3 τὸ Ἀνεμούριον (τῆς Κιλικίας) ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τὸν Στράβωνα (14,669 Ἀνεμούριον ἄκρα)

181, 1 βουνὸν τοῦ Χαλάντρου καὶ τὸν κόρφον τὸν λέγουσιν Χαλάντρον (στὴν Κιλικία ἐπίσης), πού κι' αὐτὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα (ἔ.ἄ.): εἶτα Χαράδρους, ἔρρυμα καὶ αὐτὸ ὑφορμον ἔχον. Φυσικὰ ὁ τύπος Χαλάντρος προέρχεται ἀπὸ ἀρχαῖο Χαράδρος (πρβ. Χαράδριον > Χαλάντρι).

203, 11 ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα ὡς τὴν Βοοῦσα. Ὁ τύπος Βοοῦσα ἢ, λέγεται καὶ σήμερα (καὶ Βωβοῦσα, Βουβοῦσα) καὶ εἶναι ὁ ποταμὸς Ἀῶος πού ἐκβάλλει στὸν κόλπο τῆς Αὐλώνας. Νομίζω πὺς κάτω ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς διασώζεται ὁ ἀρχαῖος τύπος μὲ διατήρηση τοῦ ἀρχαίου F στὴν ἠπειρωτικῆ (δωρικῆ) διάλεκτο ἢ μὲ μεταγενέστερη ἀνάπτυξη ἑνὸς ὄδοντοχειλικοῦ β ἀνάμεσα σὲ φωνήεντα πού τὴν εὐνοοῦν, καὶ μὲ ἐπίταξη τοῦ ἀλθανικοῦ ἄρθρου.

215, 11 Ψομαθέας (<Ψαμαθέας) πρβ. τὰ Ψωμαθιά στὴν Κωνσταντινούπολη, πού κι' αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ παλαιότερο τύπο Ψαμαθέας. Ὁ ἐκδότης σημειώνει στὸ ὑπόμνημα ὅτι κάποιος ἀναγνώστης τοῦ Ταγία σημείωσε στὸ περιθώριο: olim Psamathus (Ψάμαθος; ἢ Ψαμαθοῦς;).

216, 14 μιὰ βάλη καὶ λέγουσιν τὴ στὸν Αὐλέμονα φαίνεται ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ κρύβεται τὸ ἀρχ. ἐπίθ. εὐλίμενος.

246, 19 μὲ τὸν κάβο Ἀλιολόγκο εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ δύο διαφορετικὲς περιπτώσεις τὸ ἴδιο ἑλληνικὸ τοπωνύμιον ἔδωσε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, ἔταν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους πού μιλοῦσαν τὴν ἴδια ξένη γλῶσσα. Ἀλιολόγκο εἶναι ἡ ἀρχαία Ἔφεσος, ὅπου λατρευόταν ὁ Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (πρβ. αὐτ. 246, 23 ἐκεῖ ὅπου εἰσέκειον ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἔγραψεν καὶ τὸ Εὐαγγέλιον). Ὁ τύπος Θεολόγος ἀπομονώθηκε, καὶ ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ἐκφορά τῶν τοπωνυμίων σ' αἰτιατικῆ (al T(h)eologo) καὶ ἀπὸ παρετυμολογία πρὸς τὸ alto luogo (ψηλὸς τόπος), κατέληξε σὲ Ἀλιολόγκο (Τουρκ. Ἅγιος Θεολόγος > Ἀγιασολούκ). Τὸ ἴδιο ἐγένε καὶ στὴ Ρόδο, ὅπου τὸ χωριὸ Θεολόγος (Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θ.), σήμερα Θεολὸς ὁ καὶ ἡ (<Θολός), σὲ μεσαιωνικὰ ἔγγραφα τῆς ἱπποτικῆς ἐποχῆς γράφταν *Alloluogo*.

249, 4 τὸν κάβο Κροῖο τὸ ἀκρωτήριον βρίσκεται στὸ ἄκρον τῆς Κυλικίης χερσονήσου καὶ λέγεται καὶ σήμερα ἔτσι· στὴν ἀρχαιότητα λεγόταν Τριόπιον ἀκρωτήριον. Ἄν τὸ ὄνομα εἶχε σχέση μὲ τὸν Τριόπον ἢ Τριόπαν ἢ μὲ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους (τρεις - ὀπί), δὲν εἶναι εὐκόλον ν' ἀποφασίσουμε. Ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος θεωρεῖ τὸ Τριόπιον (ἐν λ.) πῶλη τῆς Καρίας «ἀπὸ Τριόπου τοῦ πατρὸς Ἐρυσίχθονος». Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ παρετυμολογικὴ μεταμόρφωση

τοῦ ὄνοματος ἀπὸ κάβο Τριόπι σὲ κάβο Κριό, γιατί δὲν νομίζω πὼς ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὀνομασία κρύβεται ἡ ἀρχαία, παρ' ὅλες τὶς προφανεῖς δυσκολίες αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης.

Οἱ πληροφορίες τῶν Πορτολάνων γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Σύμης (250, 17 κέ.) εἶναι συγκεχυμένες, καθὼς ἀναφέραμε παραπάνω: ἓνα πόρτο μεγάλο καὶ εἶναι καλὸ διὰ τὸν λεβάντη, ἀμὴ διὰ τὸν πουνέντη δὲν εἶναι καλὸ διότις ἀνοίγει ἡ μπούκα τοῦ εἰς τὸν λεβάντη καὶ λέγουσὶ το Πάλαρμιο. Τὰ πράγματα εἶναι: τὰ ἐξῆς: τὸ λιμάνι τῆς Σύμης πραγματικὰ ἔχει τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὸν λεβάντη καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καλὸ γιὰ τὸν λεβάντη (ἀνατολικὸ ἄνεμο)· εἶναι ὅμως καλὸ γιὰ τὸν πουνέντη καὶ τοὺς ἄλλους ἀνέμους. Δὲν τὸ λ ἐν ὅμως Πάλαρμιο: Πάλαρμιο θὰ ὀνομαζόταν ἓνα ἄλλο λιμάνι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Σύμης, ποῦ ἡ εἰσοδὸς τοῦ βλέπει πρὸς τὸν πουνέντη, χωρὶς μάλιστα νὰ πειράζεται καὶ πολὺ οὔτε ἀπ' αὐτόν, γιατί ὑπάρχει ἓνα ἐξωτερικὸ λοξὸ φυσικὸ ἀντέροισμα (βουνὸ) ποῦ τὸ προφυλάγει· γι' αὐτὸ εἶναι ἀσφαλέστατο γιὰ τὸν κάθε καιρὸ (Πάνορμος). Ἀπὸ τὸ λιμάνι ὀνομάσθηκα καὶ τὸ μεγάλο μοναστήρι τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Πανορμίτη—ὅπως εἶναι ἡ ἐπίσημη ὀνομασία του—ποῦ εἶναι ὁ προστάτης τῶν ναυτικῶν τῆς Σύμης καὶ τῆς Δωδεκανήσου καὶ τιμᾶται ἐξαιρετικὰ ἀπὸ ἔλους (σημέρα: Πανορμιώτης, Παλερμιώτης, Παερμιώτης στὸ ἰδίωμα τῆς Σύμης, Παρानιμιώτης στὰ Ροδ. ἰδ.) Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ πὼς εἰ πληροφορίες σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν ἦταν ἀκριβεῖς, ἀφοῦ εἶναι μᾶλλον δύσκολο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ἓνα κενὸ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα (ποῦ θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθῆ ἔτσι περίπου: ἡ Σύμη εἶναι νησὶ μπιτάδο... καὶ εἰς τὴν μέση τοῦ νησίου εἶναι ἓνα πόρτο μεγάλο καὶ <δὲν> εἶναι καλὸ διὰ τὸν λεβάντη διότις ἀνοίγει ἡ μπούκα τοῦ εἰς τὸν λεβάντη· <ἔχει καὶ ἄλλο (πόρτο) εἰς τὴν μερῆαν τοῦ πουνέντη> ἀμὴ διὰ τὸν πουνέντη δὲν εἶναι καλὸ διότις ἀνοίγει ἡ μπούκα τοῦ εἰς τὸν πουνέντη: καὶ λέγουσὶ <ν> το Πάλαρμιο). Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ γραφή τοῦ Ταγία στὸν στ. 19, ὁ ὅποτος ἀντὶ λεβάντη ἔχει πουνέντη, πράγμα ποῦ διορθώνει μόνο ἓνα σημεῖο (καὶ εἶναι καλὸ διὰ τὸν πουνέντη), ὅχι ὅμως καὶ τὰ ἄλλα (ἀμὴ διὰ τὸν πουνέντη δὲν εἶναι καλὸ· καὶ λέγουσὶ το Πάλαρμιο).

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ φωνητικὲς παραλλαγές τὶς ὁποῖες προσφέρουν τὰ νησιὰ ποῦ εἶναι πολὺ κοντὰ πρὸς τὴ νότια ἀκτὴ τῆς Σύμης καὶ ὀνομάζονταν στὴν ἀρχαιότητα Τενιλοῦ(σ)σαι (Θουκ. 8, 42 Τενιλοῦσα νῆσος) καὶ σήμερα Σεσκλιά, τὰ καὶ Σισκλιά, ἐνῶ στοὺς Πορτολάνους γράφονται Σιφλία, τὰ (250, 20) καὶ Σευκλία (312, 31). Ἡ προφορὰ τεῦτλον > σεῦκλον στὰ Δωδεκάνησα (μὲ κανονικὴ τροπὴ τλ > κλ: ἐξαντλῶ > ξεγκλίζω κτλ.) δικαιολογεῖ τὸν δεῦτερο τύπο τῶν Πορτολάνων, ἐνῶ ὁ πρῶτος (Σιφλία) πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ μὲ ἀπλοποίηση τοῦ πολυσυμφωνικοῦ δύσκολου

συμπλέγματος *φιλ ἢ φιλ σὲ φλ.* Ὁ σημερινὸς τύπος *Σεσκιὰ* θὰ ἐρμηνευθῆ με συμφωνική ἀφομοίωση ἀπὸ τὸν τύπο *Σεφκιὰ* (*Σισκιὰ* ἀπὸ ἀφομοίωση τοῦ ἄτονου *ε* πρὸς τὸ τονούμενο *ί*: *Σεσκι* > *Σισκι*).

Ἐξίζει νὰ σημειώσουμε καὶ τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν Ὅρα τῆς Ἀλουποῦς (250, 28) στὸν σημερινὸ Ἀλωπὸ (ὁ Ἀλωπός, ἀκρωτήριο τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς ἀνατολικά τῆς Σύμης), ποὺ ὁ Πορτογάλνος τὸ λέει καὶ μετὸ ἰταλικό του ὄνομα *κάβο Βόλπε* (250, 24) (*volpe*), χωρὶς τὴν οὐρά.

Ἡ ἐπανελημμένη γραφή *Καστέλλο Ρούτζιο* (254, 293 κ.ἀ.) δίνει ὀριστικά τὴν ἐτυμολογία τοῦ *Καστελλορίζου*, χωρὶς τὶς ἀπίθανες συσχετίσεις καὶ παραγωγὰς ἀπὸ *Καστέλλου-ρίζα*, *Ριζοκάστελλο* κττ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δείχνουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν πολυμέρεια τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προσφέρουν οἱ Πορτογάλοι, καὶ ἐπομένως καὶ τὴν ἐξαιρετική προσπάθεια ποὺ κατέβαλε ὁ ἐκδότης νὰ συγκροτήσῃ μ' ἐπιτυχία τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ παρέχουν σημαντικές δυσκολίες σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν εἶναι πολὺ ἐξοικειωμένος μετὴν νεοελληνικῆ κοινῆ καὶ τὰ ιδιώματά της. Γι' αὐτὸ χρωστοῦμε πολλὴν εὐγνωμοσύνην στὸν κ. Delatte, ποὺ ἀφήνοντας τὶς κύριες φιλολογικὲς του ἀσχολίες καταπαύσθη μ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ ἐκάλυψε τὸ κενὸ προσφέροντάς μας ἕνα τόσο ἀξιόλογο ἔργο.

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

† Ἀχ. Τζαρτζάνου, *Νεοελληνικὴ Σύνταξις* (τῆς κοινῆς δημοτικῆς). Δεύτερη ἐκδοσις. Τόμ. Β'. Ὁργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολ. βιβλίων. Ἐν Ἀθήναις 1953. Σελ. 330.

Ἀπὸ τὰ 1946 ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει ὁ Α' τόμος τῆς β' ἐκδόσεως τῆς «Νεοελληνικῆς Συντάξεως» τοῦ Ἀχ. Τζαρτζάνου πέρασαν ἑπτὰ χρόνια ὥσπου νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ τύπωμα καὶ τοῦ Β' τόμου. Στὸ μεταξὺ, λίγους μῆνες μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ Α', ὁ θάνατος πῆρε ἀπὸ κοντὰ μας τὸν λαμπρὸ ἐπιστήμονα καὶ τὸν ἐξαιρετὸ ἄνθρωπο. Ὅσοι τὸν γνώριζαν λυπήθησαν βαθιά, γιατί ἔχαναν ἀπὸ κοντὰ τους μιὰ φυσιογνωμία τόσο νηφάλια καὶ τόσο εὐγενική. Ὅσοι πάλι θαύμαζαν τὸ ἔργο του, κυρίως αὐτὴ τὴν τελευταία μεγάλη προσπάθεια τῆς ὄριμης ἡλικίας του, τὴν ἀνέυρεση δηλ. καὶ τὴν κατάταξη τῶν κανόνων τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, προσπάθεια ποὺ πρωτοφανερῶθηκε στὰ 1928 μετὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς «Νεοελληνικῆς Συντάξεως» καὶ πῆρε τὴν ὀριστικὴν της μορφήν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Α' τόμου τῆς β' ἐκδόσεως, φοβήθησαν μήπως ὁ θάνατος ὑπῆρξε φθονερὸς καὶ ἔκοψε στὴ μέση ἕνα τέτοιο μεγάλο ἔργο. Ἡ ὁμόφωνη ἀναγνώρισις τῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἢ προσφορὰ τοῦ Τζαρτζάνου ἔκαμνε μεγαλύτερη τὴν

άνησυχία. Ὁ θάνατος ὁμῶς, μολονότι πάντα ἐρχεται νωρὶς γιὰ τὶς ἀγαπητὲς μορφές, ἦταν τοῦλάχιστο στὸ σημεῖο αὐτὸ διακριτικός, γιατί ἄφησε τὸν Τζάρτζανο νὰ συμπληρώσῃ τὴν προσπάθειά του. Τὰ τετράδια πὺν περιελάμβαναν τὸ ὑλικὸ τοῦ Β' τόμου εἶχαν τακτοποιηθῆ μετὴν εὐσυνειδησία καὶ τῆ νοικοκυροσύνη πὺν τὸν διέκριναν, καὶ ἦταν ἔτοιμα γιὰ τύπωμα.

Ἔτσι σήμερα τὸ Ἔθνος ἔχει στὴ διάθεσή του τὰ δυὸ βασικὰ βιβλία πὺν ἀποτελοῦν ἢ θ' ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν πνευματικὴ ἀνύψωσή του· τὴ «Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ» [Μ. Τριανταφυλλίδη] (Ὁργαν. ἐκδ. σχολικῶν βιβλίων, 1941) καὶ τὴ «Νεοελληνικὴ Σύνταξη» τοῦ Ἀχ. Τζαρτζάνου. Κι' ἐνῶ μπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ ὅτι, παρὰ τὸν ὄγκο τοῦ ὑλικοῦ τῆς καὶ τὴ σημασία τῆς κατάταξής της, ἔχει ἀκόμα ἀνάγκη ἀπὸ συστηματικότερη ταξινομήσῃ σὲ ὀρισμένα τουλάχιστο τμήματά της (κλίση οὐσιαστικῶν, ἐπιθέτων π.χ), δὲν μπορεῖ νὰ πῆ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Σύνταξη τοῦ Τζαρτζάνου, παρὰ σὲ ἐλάχιστο ποσοστὸ — στὸ ἐλάχιστο δυνατὸ γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα — γιατί τὸ ἔργο θάλεγε κανεὶς πῶς γεννήθηκε πάνοπλο καὶ τέλειο σὰν τὴν Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία. Καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ κοιτάξῃ κάπως αἰσιδόξα τὸ γεγονός ὅτι, μέσα σὲ μιὰ περίοδο γλωσσικῆς ἀκαταστασίας, καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ βασικὰ βιβλία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἔχουν ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν Ὁργανισμό γιὰ τὴν ἐκδόσῃ σχολικῶν βιβλίων, δηλ. ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τὸ ἴδιο. Πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆ ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ μεγάλο τίτλο τιμῆς γιὰ κείνους πὺν κάθε φορὰ ἔπαιρναν τὶς σχετικὲς ἀποφάσεις κι' εἶχαν τὴν πρωτοβουλία νὰ βοηθήσουν σ' αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ὁ Α' τόμος τῆς β' ἐκδόσῃ εἶχε 348 σελίδες καὶ περιελάμβανε τὴν ἀπλὴ καὶ συμπληρωμένη πρόταση, τοὺς προσδιορισμούς, τὶς ἀντωνυμίες, τὶς προθέσεις, τὰ ἐπιρρήματα, τὸ ρῆμα, τὶς ἀνεξάρτητες προτάσεις καὶ τοὺς ὀνοματικὸς τύπους τοῦ ρήματος (ἀπαρέμφατο, μετοχή). Ὁ Β' τόμος τώρα μετὴ τὶς 330 σελίδες του περιλαμβάνει τὸν σύνθετο λόγο, τὴν παρατακτικὴ καὶ ὑποτακτικὴ σύνδεσῃ τῶν προτάσεων, τὶς κύριες καὶ τὶς ἐξηρητημένες προτάσεις, τὰ μόρια καὶ τὰ σχήματα τοῦ λόγου. Ὄταν δουλεύῃς ἐφαρμόζοντας μιὰ γνωστὴ μέθοδο γιὰ πρώτη φορὰ σ' ἓνα νέο τομέα μετὴ νέο ὑλικὸ, δὲν ξέρεις σὲ τί δρόμους μπορεῖ νὰ σὲ ὀδηγήσῃ ἢ ἔρευνά σου. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχεις μπροστά σου ὀρισμένα σχήματα γνωστά, μέσα στὰ ὀποῖα πρέπει, νομίζεις, νὰ περιλάβῃς τὸ ὑλικὸ σου, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ σου ἐπιφυλάσσει ἐκπλήξεις, γιατί δὲν συμμορφώνεται πάντοτε, ὀυτε εἶναι δυνατὸ νὰ συμμορφωθῇ, μετὴ τὰ σχήματα πὺν ἔχεις ὑπόψη σου. Ἔχεις γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴ

μιὰ κάποια ασφάλεια, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ ἀγωνία· ασφάλεια γιατί ἡ μέθοδός σου σὲ ὀδηγεῖ στὴν ταξινόμηση ὕλης γνωστῆς μέσα σὲ ἐπιστημονικὲς διαιρέσεις καὶ ὀρισμούς ὁπωσδήποτε γνωστούς, καὶ ἀγωνία γιατί δὲν ξέρεις ἂν τὰ παλιὰ πλαίσια θὰ μπορέσουν νὰ καλύψουν καὶ τὸ δικό σου ὕλικό, ἢ μήπως ὅ,τι καινούργιο ἀναγκασθῆς νὰ προσφέρῃς δὲν εἶναι καὶ τόσο σίγουρο. Μέσα σ' αὐτούς τοὺς φόβους κυρίως βρίσκεται ἡ καθαρὴ δημιουργία.

Καὶ ὁ Τζάρτζανος εἶχε αὐτὴ τὴ δυνατότητα κι' αὐτὴ τὴ δυσκολία. Ἡ διαίρεση τῆς ὕλης του, ὅπως τὴν εἶδαμε σὲ ἄδρες γραμμές, ἀκολουθεῖ τὰ γνωστὰ σχήματα. Ἡ λεπτομερειακὴ τῆς ἐξέταση ὅμως βγαίνει ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀπὸ τὸν νεοελληνικὸ λόγο, κι' εἶναι ἀξιοθαύμαστη ἢ πληρότητα μὲ τὴν ὁποία γίνεται. Κι' ἐκεῖ ὅπου ἡ μόνιμη φύση τοῦ λόγου διατηρεῖ τίς ἴδιες συντακτικὲς κατηγορίες (παράταξη, ἐξάρτηση, προσδιορισμὸς χρόνου, αἰτίας, ὑπόθεσης, ἐναντίωσης κλπ.), κι' ἐκεῖ ὅπου ἡ γλωσσικὴ ἐξέλιξη δημιούργησε νέες εἴτε μὲ τὸν περιορισμὸ παλαιῶν μορφῶν (ἀπαρέμφατο, μετοχὴ) εἴτε μ' ἐπέκταση τῆς λειτουργίας ὀρισμένων νέων (π.χ. πολυσημία τοῦ *πού*, τοῦ *καί*), βλέπει κανεὶς τὴν ἀγρυπνὴ παρακολούθηση καὶ τὴν πληρότητα τῆς ἐργασίας. Ἡ δημιουργία μιᾶς ἰδιαίτερης κατηγορίας *βουλευτικῶν προτάσεων* π. χ. (σ. 78-95), ἢ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα γιὰ τίς συντακτικὲς σημασίες τῶν μορίων (σ. 133-262) ἀποτελοῦν ἕνα μικρὸ δείγμα αὐτῆς τῆς προσοχῆς καὶ τῆς φροντίδας. Οἱ βουλευτικὲς αὐτὲς προτάσεις ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους ἀνάλυση τῶν ἀπαρεμφάτων καὶ τῶν κατηγορηματικῶν μετοχῶν (*ξέρω νὰ γράφω, θέλει νὰ πάη, τὸν βοῆκα νὰ δουλεύη*), καὶ διαφέρουν ἀπὸ τίς τελικὲς (*διὰ νὰ > γιὰ νὰ*). Πολὺ ὠραῖο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ θέση τῶν λέξεων (σ. 274 κέ.).

Ἐπὶ αὐτὸ ἀπὸ ὅσα εἶπαμε προηγουμένως, ὑποθέτω ὅτι θὰ ἔγινε φανερό πὼς ὁ συγγραφέας πολὺ λίγα ἄφησε γιὰ τοὺς ἄλλους. Οἱ παρατηρήσεις πού θὰ κάμουμε δὲν ἀφοροῦν παρὰ ἐπουσιώδη σημεῖα: Στὸ κεφάλαιο τῶν εἰδικῶν προτάσεων π. χ. (σ. 52-59) ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν κι' αὐτὲς πού εἰσάγονται μὲ τὸ *καί* (*βλέπω καὶ χαμογελάς*), πού σημειώνονται ὡστόσο στὴ σ. 19 (σημασίες τοῦ *καί*). Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι αὐτὸ πού ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει ὡς τρίτο εἶδος ὑποθετικοῦ λόγου (ἀπλὴ σκέψη), δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σημασιολογικὴ ὑποδιαίρεση τοῦ β' εἶδους (μὴ πραγματικό), μιὰ πού ἡ τυπικὴ τους ἐκφορά εἶναι ἢ ἴδια: *ἂν ἔπαιρνα γυναικα, θὰ ἔπαιρνα καὶ προῖκα* (σ. 63, β' εἶδος, μὴ πραγματικό): *ἂν πέθαινε ὁ Μπάριμα - Μοναχάκης, θὰ σ' ἔπαιρνα* (σ. 64, = *ἂν τυχὸν πέθαινε, πράγμα πού δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα γ' εἶδος, ἀπλὴ σκέψη*).

Τὸ διεξοδικότατο καὶ πλουσιότατο κεφάλαιο γιὰ «τὰ μόρια», ἴσως θὰ ἔπρεπε ν' ἀποκτήσῃ μιὰ ἐσωτερικότερη διάταξη, ἀντὶ γιὰ τὴν τωρινὴ ἐξωτερικὴ, ἀλφαθητικὴ σειρά, μὲ τὴν ὁποία τὰ ἔχει κατατάξει ὁ συγγραφέας. Ὁ λόγος βέβαια πού προτιμήθηκε αὐτὴ ἡ ταξινόμηση εἶναι ὅτι πολλά, σχεδὸν τὰ πῶς πολλά ἀπ' αὐτὰ τὰ μόρια ἐκτελοῦν μέσα στὸν νεοελληνικὸ λόγο πολλαπλὲς λειτουργίες καὶ μποροῦν, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, νὰ εἶναι καὶ σύνδεσμοι κι' ἐπιρρήματα κι' ἐπιφωνήματα. Ὡστόσο πάλι, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες, καλύτερη θὰ ἦταν ἡ ἀπόπειρα νὰ γίνῃ συστηματικότερη κατάταξη.

Παραθέτουμε μερικὲς πῶς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις: σ. 69 σημ. ἂν γίνεται αὐτὸ ποτέ. *Κι' ἂν ἐπιτρέπεται, ἰ σοῦ ἔγραφε; Σὰν εἶσαι παιδί μου παλαβός... καὶ πᾶς καὶ σκοιῶνεσαι' οἱ προτάσεις αὐτὲς χαρακτηρίζονται ὡς ὑποθετικὲς «χωρὶς νὰ εἶναι εὐκολο νὰ καθοριστῇ, τί μπορεῖ νὰ νοηθῇ ἀπ' ἔξω ὡς ἀπόδοσις». Ὁ λόγος εἶναι γιὰτὶ ἔχουμε μιὰ φαινομενικὴ ὑπόθεση, πού ἀντιστοιχεῖ μὲ πλάγια ἐρώτηση (στὰ δύο πρῶτα παραδείγματα) (γίνεται αὐτὸ ποτέ; ἐπιτρέπεται;), ἐνῶ ἡ τρίτη πρόταση εἶναι χρονικὴ-αιτιολογικὴ: ἀφοῦ εἶσαι παιδί μου παλαβός...— σ. 135 ἄλλοιῶς «ἀρχῆθεν ἄλλοιῶς». Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι συζητήσιμη (τὸ Ἰστ. Λεξ. 1,460 ἄλλέως, παραγωγὴ Χατζιδάκι).— σ. 257 τὸ ὥστε (χρονικὸ) τὸ χαρακτηρίζει ὡς «μόριο ἀρχαῖο» (τὸ ἴδιο δηλ. μὲ τὸ γνωστὸ ὥστε) ὥστόσο, πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαίᾳ διαλεκτικὴ (δωρικὴ) πρόθεση - ἐπίρρημα ἔστε.*

Ἡ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου εἶναι πολὺ φροντισμένη· τὸ μόνο μειονέκτημα εἶναι: πού ὁ ἀλφαθητικὸς πίνακας παραπέμπει σὲ παραγράφους ἀντὶ στίς σελίδες, κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ δυσκολία, γιὰτὶ οἱ παράγραφοι ἐκτείνονται συνήθως σὲ πολλὲς σελίδες.

Πολλὰ προβλήματα τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς διαφωτίζονται ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Σύνταξης. Φαίνεται π. χ. πῶς πρέπει νὰ δημιουργήσουμε μιὰ *δυνητικὴ ἔγκλιση*, γιὰ νὰ βολέψουμε τοὺς τύπους νὰ *ἔδειχνα*, νὰ *ἔδειξα*, νὰ *εἶχα δείξει*, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ πᾶν καὶ οἱ γνωστοὶ τύποι τῆς ὑποτακτικῆς (νὰ *δείχνω*, νὰ *δείξω*, νὰ *ἔχω δείξει*), κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ διευρύνουμε τοὺς μελλοντικοὺς τύπους τῆς ὀριστικῆς (θὰ *δείχνω*, θὰ *δείξω*, θὰ *ἔχω δείξει*) καὶ μὲ τοὺς μέλλοντες στὸ παρελθόν: θὰ *ἔδειχνα*, θὰ *ἔδειξα*, θὰ *εἶχα δείξει* ¹.

¹ Ἡ Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη σ. 315 ὀνομάζει τρεῖς «συναχτικὲς ἔγκλισεις»: *δυνητικὴ* (θὰ+ὀριστικὴ παρατατικῆ καὶ ὑπερσυντ.), *πιθανολογικὴ* (θὰ+ὀριστικὴ ἑλων τῶν χρόνων, ἐκτός ἀπὸ τὸν μέλλοντα), *εὐχτικὴ*.

Ὁ Τζάρτζανος ἀντιλαμβάνεται αὐτὸ τὸ πρόβλημα, δὲν τὸ συζητεῖ ὅμως, γιατί δὲν εἶναι μέσα στὸ θέμα του, στὰν στή σ. 119, 3 λέει ὅτι οἱ πλάγιες ἐρωτήσεις μπαίνουν «σὲ ὀριστικὴ ὁποιοδήποτε χρόνου (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μέλλοντα) μὲ τὸ νὰ μπροσιὰ τῆς»· δὲν ξέρω, ἐδῶ ποιὸς νὰ εἶναι ἰώρα ὁ ἰόπος κλπ. Πῶς ὅμως θὰ ξεχωρίσουμε γραμματικὰ αὐτὸν τὸν τύπο καὶ θὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ὀριστικὴ καὶ ποιὰ εἶναι ἡ (γραμματικὴ) διαφορά του ἀπὸ τὴν ὑποτακτικὴ;

Μεγάλῃ βοήθεια θὰ δώσουν οἱ παρατηρήσεις τοῦ Τζάρτζανου στὸ πρόβλημα τῆς σιμασίας τῶν χρόνων καὶ τῶν ἐγκλίσεων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς τοῦ ρήματος (aspect, Aktionsart), ποὺ τῶρα τελευταῖα ἀρχισε νὰ γίνεται ἀντικείμενο προσοχῆς (πρβ. Hansjakob Seiler, *Le temps et l'aspect dans le verbe néogrec*, Les Belles Lettres, Paris, 1953), ποὺ κυκλοφόρησε λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν Β' τόμο τῆς Νεοελληνικῆς Συντάξεως καὶ μὲ τὸ ὅποιο ἴσως ἔχουμε τὴν εὐκαιρία ν' ἀσχοληθοῦμε κάποιαν ἄλλη φορά.

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ